

Πολιτική Βία, Ηγεμονία και Πάλη των Τάξεων

Μια κριτική θεώρηση του «Αριστερή Τρομοκρατία, Δημοκρατία και Κράτος», των Ηλία Ιωακείμογλου και Σώτης Τριανταφύλλου
(εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2003)

Πρώτο Μέρος

«Η βία είναι η μαμή κάθε παλιάς κοινωνίας που κυοφορεί μια καινούργια. Η ίδια η βία είναι οικονομική δύναμη»

(Καρλ Μαρξ)

Εισαγωγή*

«Επειδή... στην Ελλάδα έχουμε συνηθίσει –για ιστορικούς λόγους– να εννοούμε με τον όρο του πολιτικού κρατουμένου τους κρατούμενους συνείδησης, η χρήση του όρου ‘πολιτικοί κρατούμενοι’ για τα μέλη της 17Ν είναι προφανώς καταχρηστική και ανέντιμη»

(Ηλίας Ιωακείμογλου σελ. 31).**

«Το Μάιο του 1963 ο Ευάγγελος Αβέρωφ, ως υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης Καραμανλή, διαμαρτυρήθηκε με επιστολή του προς τον αρχηγό του Εργατικού Κόμματος της Μεγάλης Βρετανίας Χάρολντ Ουίλσον, για τις θέσεις που διατύπωσε ο γνωστός πολιτικός σχετικά με την ύπαρξη πολιτικών κρατουμένων στην Ελλάδα. Η επίσημη ελληνική θέση ήταν ότι όλοι οι κρατούμενοι στις φυλακές από τον εμφύλιο πόλεμο ήταν απλοί ποινικοί κρατούμενοι. Ανάμεσα σε άλλα επιχειρήματα, ο Αβέρωφ επικαλέστηκε τη βιαιότητα των ‘εγκλημάτων των κομμουνιστών’. ‘Ωμιλήσατε, Κύριε, εις την Βουλήν των Κοινοτήτων περί πολιτικών κρατουμένων εν Ελλάδι και περί της στάσεώς μας έναντι αυτών, ήτις έμμεσα αποδοκιμάζεται. Συμβαίνει όμως να μην υπάρχουν πολιτικοί κρατούμενοι εν Ελλάδι, η δε δήθεν ύπαρξίς αυτών να προβάλλεται επομένως από ωρισμένους κύκλους βάσει της θεωρίας ότι ψεύδος πολλάκις επαναλαμβανόμενον μετατρέπεται πρακτικώς εις αλήθειαν. Ιδού όμως η αλήθεια: Κατά την διάρκειαν των κομμουνιστικών εξεγέρσεων και ιδία του

Ο Δημήτρης Μπελαντής είναι δικηγόρος, διδάκτωρ της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο Γιώργος Οικονομάκης είναι επίκουρος καθηγητής Οικονομικής Ανάλυσης στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

* Ευχαριστούμε τον Σάββα Μιχαήλ για τις γόνιμες παρατηρήσεις του στο αρχικό κείμενο.

** Οι αναφορές σε αποσπάσματα του κρινόμενου βιβλίου θα δίνονται με υπόδειξη μόνο της σελίδας (σελ.)

Συμμοριτοπολέμου διεπράχθησαν φρικώδη εγκλήματα. Διεξήχθησαν δίκαι ή ελήφθησαν άλλα μέτρα και πολλοί εκλείσθησαν εις τας φυλακάς ή εξετοπίσθησαν εις νήσους. Το τέλος του Συμμοριτοπολέμου εύρεν εις τας φυλακάς, ούτω, πλέον των 20.000 κρατουμένων. (...) Διά της εφαρμογής διαφόρων μέτρων επιεικείας και λαμβανομένων προ παντός υπ' όψιν στοιχείων ηλικίας, υγείας και καλής διαγωγής οι κατάδικοι ούτοι εμειώθησαν σήμερον εις 937. Εξ αυτών τα 2/3 περίπου έχουν καταδικασθή διά φόνους (όχι ανθρωποκτονίας λαβούσας χώραν εις μάχας ή αψιμαχίας), οι άλλοι δε διά λίαν ενεργόν και επιβλαβή ανάμειξιν εις την κομμουνιστικήν επανάστασιν.

(...) Άξιον παρατηρήσεως είναι ότι τα θύματα ήταν συνήθως πατριώται μη δεχόμενοι να εγγραφούν εις το Κομμουνιστικόν κόμμα, τέκνα ή γονείς αυτών, συγγενείς αξιωματικών, και κατά αξιόλογον αναλογίαν ιερείς ή δημοδιδάσκαλοι χωριών. Είναι αλήθεια ότι πλην των περιπτώσεων καθ' ας παλαιαί έριδες φονέων και θυμάτων εύρον εύκολον ευκαιρίαν αιματηρής εκδικήσεως, αι ανωτέρω αναφερθείσαι περιπτώσεις έχουν λίαν έμμεσον σχέσηιν με τους πολιτικούς αγώνας: έγιναν από κομμουνιστάς με θύματα αντικομμουνιστάς.

Προτιμώμεν όμως ν' αφήσωμεν εις άλλους να συναγάγουν εξ αυτού το συμπέρασμα ότι είναι πολιτικοί κατάδικοι οι φονεύσαντες εν ψυχρώ και με βασανιστήρια άτομα ή τέκνα και γονείς ατόμων που δεν παρεδέχοντο ή και ειργάζοντο διά να μη επιβληθή διά της βίας η α ή β ιδεολογία'.

(Ευαγγέλου Αβέρωφ-Τοσίτσα 'Μερικά Κείμενα', Αθήναι 1963,σελ. 67-69)»

Ιός της Κυριακής, *Ελευθεροτυπία* 6/10/2002.

Το κρινόμενο βιβλίο των Ηλία Ιωακείμογλου και Σώτης Τριανταφύλλου (εφεξής Η.Ι. και Σ.Τ. αντίστοιχα), είναι κατά τους συγγραφείς του «ένα βιβλίο 'εκτός εποχής'» (σελ. 9). Ο υπομονετικός (αριστερός) αναγνώστης αυτής της κριτικής θα διαπιστώσει ίσως ότι αντιθέτως είναι «ένα βιβλίο 'εντός εποχής'», αν συμφωνεί τουλάχιστον μαζί μας ότι η «εξάρθρωση της τρομοκρατίας» είναι η ιδανική συγκυρία για το καθεστώς να επιδιώξει την οριστική απαξίωση (με έμφαση στην ηθική απονομιμοποίηση) κάθε συγκρουσιακής αριστερής πολιτικής Πρακτικής –ιστορικής ή σύγχρονης.

Υπονοούμε ότι το κρινόμενο βιβλίο κινείται αντικειμενικά σε μια τέτοια κατεύθυνση, την υπηρετεί. Και την υπηρετεί καλά γιατί πέραν άλλων έχει αποφύγει τις αφελείς πρακτορολογίες, γιατί ευθέως –και ορθά– τοποθετεί την αριστερή «τρομοκρατία» στην Αριστερά, γιατί τέλος (και αυτό είναι το πιο σημαντικό) επιχειρεί να μιλήσει στον κόσμο της Αριστεράς –και ιδίως της ριζοσπαστικής Αριστεράς– με θεωρητικούς όρους, και «από τα μέσα».

Η ανάλυσή μας αναπτύσσεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος επικεντρώνουμε την προσοχή μας σε ερωτήματα που απορρέουν ευθέως από την περί «τρομοκρατίας» αντίληψη των συγγραφέων του κρινόμενου βιβλίου. Στο δεύτερο μέρος το βάρος της ανάλυσής μας πέφτει σε παρενέργειες αυτής της αντίληψης στο πεδίο της μαρξιστικής θεωρίας και της Αριστεράς.

«Τρομοκρατία», πόλεμος και «εμπόλεμοι»

1.1. Η «τρομοκρατία» πολιτικό ή ηθικό ζήτημα; Πρώτες παρατηρήσεις

Οι συγγραφείς (Η.Ι. και Σ.Τ.) τοποθετούνται στο ζήτημα της «αριστερής τρομοκρατίας» ως ένα ζήτημα αντικειμενικό, κοινωνικό και πολιτικό και *αντικρούουν αρχικά την αυστηρά ηθικολογική του αντιμετώπιση ή την αποπολιτικοποίησή του* (σελ. 38). Επιμένουν ότι οι αριστεροί πρέπει να σκύνουν πάνω στους κοινωνικούς, πολιτικούς και ιστορικούς όρους γέννησης της «αριστερής τρομοκρατίας» και να αποφύγουν να εγκλωβισθούν είτε σε μία ηθική υπεραξίωση-απαξίωση (“συμπάθεια-απέχθεια”) είτε σε μία αυστηρά νομικιστική και νομοθετικά προσανατολισμένη ανάγνωση του φαινομένου (σελ. 27 κ.ε. για το πολιτικό έγκλημα).

Πολύ ορθά επισημαίνουν την πολιτική φύση της «αριστερής τρομοκρατίας» και την διακριτότητά της από το κοινό έγκλημα χρησιμοποιώντας ως κριτήριο την προγραμματική δράση και την ύπαρξη ενός πολιτικού-ιδεολογικού κινήτρου αναφερόμενου στο συνολικό επαναστατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, σε μία εκδοχή του «γενικού συμφέροντος» – για την οποία πάντως έχουμε σοβαρές αντιρρήσεις, όπως θα δείξουμε.

Στη συνέχεια όμως ανάγουν την ηθική κριτική στην αριστερή τρομοκρατία σε βασικούς τους επιχειρήματα. Ιδίως τα δοκίμια του Η.Ι. «Έχει το κράτος καρδιά;» (σελ. 129 κ.ε.) και «Τρομοκρατία ή πολιτική ανυπακοή;» (σελ. 249 κ.ε.) αρθρώνονται γύρω από τρία σημαντικά ηθικοπολιτικά επιχειρήματα α) αυτό της μη διάκρισης μαχίμων και αμάχων από την τρομοκρατία και άρα της παραβίασης των κανόνων του πολέμου β) αυτό της κριτικής στην λογική «όλα είναι πόλεμος» και γ) αυτό της κριτικής στον λενινισμό ως ένα σύστημα που υποτάσσει την εργαλειακά προσανατολισμένη βία σε έναν μεταφυσικό τελικό σκοπό με αποτέλεσμα την τελική της υπεραυτονόμηση στην σταλινική εκδοχή. Χρησιμοποιώντας αυτή η Αριστερά την αιματηρή βία, το μέσο του αντιπάλου, κατορθώνει να εξομοιωθεί τελικά με αυτόν. Στη λογική αυτήν της «χρεοκοπημένης ιστορικής Αριστεράς» (σελ. 271 κ.ε.) ο συγγραφέας αντιπροτείνει την πολιτική ανυπακοή και την δημοκρατική αντίσταση της Νέας Αριστεράς (;;;) των νέων κοινωνικών κινημάτων.

Κατά τον Η.Ι., οι ηθικοπολιτικές αυτές εσφαλμένες τοποθετήσεις της παραδοσιακής Αριστεράς απορρέουν α) από τις εργαλειακές αντιλήψεις της για το αστικό κράτος ως οχυρό διαφύλαξης των αστικών συμφερόντων και β) από τον καιροσκοπισμό της στο ζήτημα της βίας και της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στον αντίποδα αυτών των στάσεων ο Η.Ι. προτείνει μία *σχεσιακή* θεώρηση του αστικού κράτους και μία *οικουμενικά αποδεκτή* θεώρηση της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων ως βασικών πεδίων αλλά και αξιών του κοινωνικού μετασχηματισμού.

Εν τέλει λοιπόν, τα επιχειρήματα του Η.Ι. είναι επιχειρήματα αξιακά και ηθικοπολιτικά, συνοδευόμενα από μία γνωσιακή προσέγγιση στην δομική συγκρότηση του καπιταλιστικού κράτους. Δεν είναι σε καμία περίπτωση *επιχειρήματα συγκυρίας, σχετιζόμενα με το όταν και το πώς της άσκησης της πολιτικής βίας αλλά με το αν αυτής της άσκησης*. Θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε αυτά τα ηθικοπολιτικά ερωτήματα και να επανατοποθετήσουμε στην συνέχεια το ζήτημα των ιστορικών συγκυριών ως βασικό ζήτημα για την άσκηση της πολιτικής βίας. Πρώτα όμως, θα μας απασχολήσει το ζήτημα του ορισμού της τρομοκρατίας.

1.2. Ορίζοντας την «τρομοκρατία», χορεύοντας με τους λύκους;

«Είναι αυτονόητο πως, όταν τα πράγματα και τις αμοιβαίες σχέσεις τους δεν τα αντιλαμβανόμαστε σαν πάγια, αλλά σαν μεταβλητά, τότε και οι απεικονίσεις τους στη νόηση, οι έννοιες, υπόκεινται επίσης στη μεταβολή και στην αλλαγή, και δεν πρέπει να τις κλείνει κανείς μέσα σε άκαμπτους ορισμούς, αλλά να τις βλέπει στο ιστορικό ή λογικό προτσές του σχηματισμού τους»

(Φρόντριχ Εγκελς)

Δέχεται ο Η.Ι. (σελ. 17 κ.ε.) ως βασική του θέση –και έχει δίκιο– ότι η έννοια της «τρομοκρατίας» ορίζεται βασικά από το (αστικό) κράτος. Αυτό διαθέτει τόσο την κοινωνική συναίνεση όσο και τον νομικό-κυρωτικό μηχανισμό και τον μηχανισμό εξαναγκασμού ώστε να προσδίδει στην κυρίαρχη προσέγγιση της «τρομοκρατίας» ένα δεσμευτικό χαρακτήρα, καθώς και να παράγει άμεσα αποτελέσματα ως προς την εξαναγκαστή ποινική ρύθμιση της «τρομοκρατίας». Όλες οι απόψεις, πέραν της κρατικής οριοθέτησης της «τρομοκρατίας» έχουν απλώς γνωσιακή ή πολεμική-ηθικοπολιτική λειτουργία: αναζητούν ένα νόημα ή απαξιώνουν μία αντίπαλη κοινωνική και πολιτική πρακτική. Αντίθετα, η άποψη της κρατικής εξουσίας (ή του κυρίαρχου συσχετισμού δυνάμεων εντός του συστήματος εξουσίας) είναι υλικά δεσμευτική: οδηγεί τον οριζόμενο ως «τρομοκράτη» στην φυλακή ή εξουσιοδοτεί τα κρατικά όργανα, αν αυτός αντισταθεί βίαια, να τον θανατώσουν.

Φοβούμαστε ότι η επιχειρηματολογία του Η.Ι. τείνει να αυτοακυρωθεί στην συνέχεια, όταν ο ίδιος επιχειρεί να προσεγγίσει έναν «αντικειμενικό-επιστημονικό» ορισμό της «τρομοκρατίας» (σελ. 35 κ.ε. και 45 κ.ε.). Θεωρεί ότι χωρίς έναν ορισμό δεν μπορούμε να συλλάβουμε τα βασικά εννοιακά χαρακτηριστικά ενός φαινομένου, σε όποιο γνωσιακό κλάδο και αν αυτό τοποθετείται. Άρα, θα πρέπει να επιλεγεί ένας ορισμός επιστημονικά έντιμος: όχι τόσο πλατύς ώστε να διευκολύνει την ποινικοποίηση των κοινωνικών κινημάτων από την εξουσία και όχι τόσο στενός ώστε να αγνοεί πρακτικά ότι υπάρχει και «αριστερή τρομοκρατία». «Ζαβολιές» των κρατούντων ή αγκυλώσεις κάποιων τμημάτων της άκρας Αριστεράς, όπως εξηγεί ο συγγραφέας.

Πώς όμως θα οριοθετηθεί αντικειμενικά η «τρομοκρατία» και, αν οριοθετηθεί, έναντι τίνος θα ισχύσει αυτή η οριοθέτηση; Θα είναι μία κοινωνιολογική οριοθέτηση ή θα δεσμεύει νομικά την εξουσία; Υπάρχουν ορισμένες βασικές δυσκολίες προς την κατεύθυνση που αναζητεί ο Η.Ι.

- Η «τρομοκρατία», όπως άλλωστε αλλού δέχεται και ο Η.Ι., είναι ζήτημα εννοιολογικά «κυμαινόμενο», «επίδικο αντικείμενο των κοινωνικών και πολιτικών αντιπαραθέσεων» (σελ. 46). Αυτό συμβαίνει επειδή η «τρομοκρατία» κατ' αρχήν δεν είναι ένα αντικειμενικό επιστημονικό μέγεθος, μία επιστημονική έννοια –όπως θα την προσλάμβανε π.χ. η επιστημολογία του Αλτουσέρ και των μαθητών του– αλλά μία ιδεολογικά φορτισμένη πολεμική έννοια. Το να προσπαθείς λοιπόν να ορίσεις την «τρομοκρατία» και όχι να ερμηνεύσεις πολιτικά την «ατομική βία» ή «ατομική τρομοκρατία» (στην οποία αναφέρονταν οι κλασικοί του Μαρξισμού) ή το «αντάρτικο πόλης» (ως μία σύγχρονη μορφή πολιτικής βίας) είναι τελικά τόσο αποτελεσματικό όσο και να προσπαθείς να ορίσεις τις παραδοσιακές έννοιες των «ταραχοποιών», των «υποκινητών πράξεων κατά της κοινωνικής ειρήνης» ή του «όχλου». Αυτές οι έννοιες γεννήθηκαν σε επαναστα-

τικές βασικά περιόδους και αποτελούσαν όψεις του *discourse* των κυρίαρχων τάξεων απέναντι στις «επικίνδυνες λαϊκές τάξεις». Ορισμένες από αυτές παρεισέφθησαν και στο Ποινικό Δίκαιο και χρωμάτισαν την προστασία της δημόσιας τάξης (π.χ. η έκφραση *Raedelsfuehrer* στο γερμανικό Ποινικό Δίκαιο). Παρά το ότι οι νομικοί επιχειρούν να τους αποδώσουν ένα πιο συγκεκριμένο νόημα, όταν αυτές οι αξιολογήσεις εντάσσονται και σε νομικούς κανόνες, είναι ευνόητο ότι δεν μπορεί να γίνει λόγος για μία «οικουμενική» και «κοινά αποδεκτή» οριοθέτηση των «υποκινητών αναταραχών» ή της «οχλοκρατίας».

Ως «τρομοκράτες» χαρακτηρίζονταν πάντοτε από τους κρατικούς μηχανισμούς είτε οι φορείς ανταγωνιστικών ταξικών πρακτικών είτε στις αποικίες οι φορείς των εθνικοαπελευθερωτικών κινήσεων. Η Κομμούνια θεωρήθηκε «τρομοκρατικό» κίνημα. Οι Παλαιστίνιοι ή το ιρλανδικό απελευθερωτικό κίνημα –ακόμη και αυτό των αρχών του 20ού αιώνα– θεωρούνταν από το Ισραήλ και την κυβέρνηση της Αυτής Μεγαλειότητος «τρομοκράτες». Το FLN της Αλγερίας, ομοίως, αντιμετωπιζόταν με ειδικά αντιτρομοκρατικά μέσα και δυνάμεις. Με τον ίδιο τρόπο χαρακτηρίστηκε το ΕΑΜ από τους Γερμανούς ή ο «Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας» από την μοναρχική εξουσία. Ιδιαίτερη σημασία απέκτησε αυτή η σημειολογία στις συγκυρίες όπου αυτά τα κινήματα *ηττήθηκαν* ιστορικά: εκεί όπου οι νικητές έσβησαν από την ιστορία τον απαξιωτικό τους χαρακτηρισμό, οι ηττημένοι συχνά υποχρεώθηκαν να ζήσουν μαζί με αυτόν. Ο Γκεβάρα έγινε υπουργός βιομηχανίας, οι κομμουνιστές του εμφυλίου «συμμορίτες» (= τρομοκράτες), ο Μπαάντερ «πέθανε» ως «αρχιτρομοκράτης», ο Παναγούλης θα εθεωρείτο σήμερα «τρομοκράτης» αν η δικτατορία είχε «φιλειλευθεροποιηθεί» και δεν είχε καταρρεύσει το 1974.

Δεν είναι τυχαίο ότι ακόμη και αστοί συγγραφείς δέχονται ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο να υπάρξει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός της «τρομοκρατίας»¹, καθώς υπάρχουν έντονα ανταγωνιστικά συμφέροντα ως προς την οριοθέτηση του εύρους της.

Αν παρ' όλα αυτά ο αριστερός διανοούμενος αποδεχθεί αξιωματικά ότι μπορεί να υπάρξει επιστημονικά αποδεκτός ορισμός της «τρομοκρατίας», έχει δύο επιλογές: Η πρώτη είναι να προσπαθήσει να την ορίσει κοινωνιολογικά ως μία ειδική μορφή πολιτικής βίας ασκούμενης με σκοπό την επίτευξη ενός πολιτικού σκοπού από μειοψηφικές και συνωμοτικές ομάδες – ενδεχομένως και με ειδικότερο σκοπό τον εκφοβισμό κάποιων κοινωνικών ομάδων. Ακόμη και αν υποθεθεί ότι η «τρομοκρατία» μπορεί να οριοθετηθεί από τις άλλες μορφές πολιτικής βίας με ευκρίνεια –πράγμα που συχνά δεν είναι απολύτως εύκολο– αλλά και να μην αναχθεί σε μία «έκθεση ιδεών», τίθεται εδώ το ερώτημα αν οι έννοιες που έχει διαμορφώσει η Αριστερά και ο Μαρξισμός με μεροληπτικό και «ταξικό» τρόπο μπορούν να γίνουν κτήμα «όλης της κοινωνίας» και να διαφωτίσουν το σύνολο των φορέων τους. Η δεύτερη επιλογή του αριστερού διανοούμενου είναι υποδεικνύοντας τους κινδύνους μιας επεκτατικής εννοίας της «τρομοκρατίας» να μπει στο νομικό παιχνίδι και να προτείνει νομικά δεσμευτικούς αντιορισμούς. Ο Η.Ι. μπλάνει στον πειρασμό να το κάνει υποδεικνύοντας λ.χ. ότι ο αμερικάνικος ορισμός είναι στενότερος και άρα ασφαλέστερος από τον ορισμό του κοινού Ευρωπαϊκού Πλαισίου κατά της Τρομοκρατίας του 12.2001. Όμως, και αυτός ο ρόλος κινδυνεύει να γίνει αδιέξοδος: άλλο ζήτημα είναι η προσπάθεια των κριτικών νομικών να αντιπαλέψουν την διαστολή της «τρομοκρατίας» και άλλο ζήτημα είναι να

υπεραμύνεται ένας αριστερός διανοούμενος της δυνατότητας ενός άλλου, εναλλακτικού αντικειμενικού ορισμού της εξουσίας. Οι πολεμικές έννοιες των αντιπάλων σπανίως είναι δεκτικές εναλλακτικών συνταγογραφήσεων. Είναι έννοιες προσανατολισμένες όχι στην προστασία των ελευθεριών αλλά στην *παγίωση της «έκτακτης ανάγκης»* μέσα στο κοινοβουλευτικό θεσμικό πλαίσιο. Αν τα πράγματα έχουν έτσι, οι «αριστερές» συνταγογραφήσεις της «τρομοκρατίας» είναι κατά πρώτον αναποτελεσματικές, κατά δεύτερον *χωρίς αποδέκτη* και κατά τρίτον *άχαρες*.

Η στρατηγική της Αριστεράς (της όποιας ανταγωνιστικής Αριστεράς, παλιάς ή νέας) πρέπει να αποβλέπει –παράλληλα με την κοινωνιολογική και πολιτική κατανόηση των μορφών της «ατομικής τρομοκρατίας» ή του σύγχρονου «αντάρτικου πόλης»– στον εξοβελισμό και στην εξαφάνιση της πολεμικής έννοιας της «τρομοκρατίας», ως μίας έννοιας η οποία μεταθέτει τον αγώνα σε στημένα «γήπεδα». Το πρόβλημα δεν έγκειται για τους αριστερούς στο αν υπάγεται η «17 Νοέμβρη» ή οι «Ερυθρές Ταξιαρχίες» σε έναν κοινωνικά αποδεκτό ορισμό της «τρομοκρατίας» αλλά στο αν η δράση τους εξυπηρέτησε τους σκοπούς της κοινωνικής χειραφέτησης και αν όχι, για ποιους ακριβώς λόγους.

- Η επιμονή στην αναζήτηση ενός αντικειμενικού ορισμού της «τρομοκρατίας» νομιμοποιεί ουσιαστικά και την κρατική-νομική τυποποίηση του φαινομένου, η οποία έχει πάντοτε την τάση να είναι *επεκτατική*. Αν οι αριστεροί δέχονται το «ορίσμο» της «τρομοκρατίας» το κράτος γιατί θα πρέπει να διστάσει να την τυποποιήσει ως ειδικό εγκληματικό φαινόμενο;

1.3. Παρέμβαση: οι μη αναμενόμενες συνέπειες του ορισμού της «τρομοκρατίας» από τον Η.Ι.

Γράφει ο Η.Ι. «Θα ορίζαμε τότε τον ανταρτοπόλεμο (...) ως το αντίστοιχο του πολέμου, διότι θα αφορούσε στην άσκηση βίας κατά μαχίμων, ακριβώς όπως ο πόλεμος, και ως τρομοκρατία το αντίστοιχο των εγκλημάτων πολέμου, διότι θα αφορούσε στην άσκηση βίας *κατά πολιτών*» (σελ. 67).

Παράλληλα ο ίδιος μας έχει αφήσει να καταλάβουμε: ότι «η άσκηση φυσικής βίας εναντίον ενός πράκτορα μυστικών υπηρεσιών» δεν είναι τρομοκρατία (σελ. 55), ότι διαφωνεί με τον ορισμό του Στέιτ Ντιπάρτμεντ περί αμάχων, σύμφωνα με τον οποίο στους αμάχους συμπεριλαμβάνεται «το στρατιωτικό προσωπικό που τη στιγμή της επίθεσης (επεισοδίου) τυγχάνει να είναι άοπλο ή να βρίσκεται εκτός υπηρεσίας», ότι επίσης σε διαφωνία με το Στέιτ Ντιπάρτμεντ δε συναρτά την έννοια των τρομοκρατικών επιθέσεων με τη μη επίσημη κήρυξη (κρατικών) εχθροπραξιών (σελ. 64-65) και τέλος ότι «οι απλές βομβιστικές ενέργειες που δεν θέτουν σε απειλή ή κίνδυνο ανθρώπινες ζωές» δεν είναι τρομοκρατία (σελ. 67-68).

Μάλλον ο Η.Ι. θα έπρεπε να είχε συμβουλευτεί, πριν τα γράψει αυτά, έναν κατάλογο «τρομοκρατικών» ενεργειών στην Ελλάδα –καθόσον το αποτέλεσμα που προκύπτει από την ανάλυσή του είναι πέρα από τις εμφανείς, από την ίδια αυτή ανάλυση, προθέσεις του. Γιατί αν δεχτούμε τον ορισμό του για τον ανταρτοπόλεμο και την τρομοκρατία, όπως και όλα τα επόμενα, τότε ένα μεγάλο μέρος της δράσης της 17N και το μεγαλύτερο μέρος της δράσης του ΕΛΑ (ακόμα και μετά την ένωση του δεύτερου με την «1^η Μάη») δεν είναι τρο-

μοκρατία αλλά ανταρτοπόλεμος, εφόσον δεν είναι τρομοκρατία –πάντα κατά την ανάλυση του Η.Ι.– οι απλές βομβιστικές ενέργειες με μέριμνα για να μην υπάρξουν θύματα, και είναι ανταρτοπόλεμος και όχι τρομοκρατία οι επιθέσεις κατά μαχίμων –εκ της ιδιότητάς τους και με την κυριολεκτική σημασία του όρου– όπως είναι οι ξένοι στρατιωτικοί και πράκτορες και οι αστυνομικοί.

Και αν έτσι έχουν τα πράγματα ένα μεγάλο (ίσως και το μεγαλύτερο) μέρος της δράσης της αριστερής «τρομοκρατίας» στην Ελλάδα έχει –ξανά κατά την ανάλυση του Η.Ι.– την ηθική νομιμοποίηση του πολέμου (σχετικά και σελ. 60).

Τελικά, και απ' αυτήν την άποψη, τα «παιχνίδια» με τους ορισμούς είναι επισφαλή...

1.4. Η τήρηση των κανόνων του πολέμου: ποιος είναι ο «εμπόλεμος» και ποιος ο «πόλεμος»;

«Η εξέγερση ενάντια στους αντιδραστικούς είναι δίκαιη»

(Μάο-τσετούνγκ)

Ισχυρίζεται ο Η.Ι. (βλ. σχετικά και πιο πριν) ότι η βασική διάκριση μεταξύ του αντάρτικου και της αριστερής τρομοκρατίας έγκειται στην *παράκαμψη από τους τρομοκράτες των κανόνων του πολέμου*: το αντάρτικο βάλλει κατά στρατιωτικών στόχων και αποφεύγει να βάλλει κατά αμάχων. Αντίθετα, η τρομοκρατία βάλλει κατά των ατομικών κεφαλαιοκρατών ή των κρατικών αξιωματούχων: όμως αυτοί δεν φέρουν στολή και οπλισμό, δεν βρίσκονται σε μία συνθήκη πολέμου, είναι «άμαχοι».

Υπό αυτήν την έννοια η «τρομοκρατία» δεν μπορεί να ενταχθεί σε μία διευρυμένη έννοια του πολέμου, όπως το αντάρτικο, κατ' εφαρμογή των συνθηκών της Γενεύης του 1949 και του Πρωτοκόλλου του 1977 έτσι ώστε ο «αντάρτης πόλης» να θεωρείται ότι έχει εμπόλεμη σχέση με τα θύματά του (σελ. 59-62). Και σε άλλα σημεία του βιβλίου (σελ. 147-150) ο συγγραφέας επιμένει στην εσφαλμένη εξομοίωση των κεφαλαιοκρατών και κρατικών αξιωματούχων με μαχητές και στην τρώση τους ως θανάτωση αμάχων. Με αυτό το σκεπτικό, οι «τρομοκράτες» είναι βασικά εγκληματίες σε καιρό ειρήνης –αν δε υπήρχε όντως κατάσταση πολέμου θα ήταν και εγκληματίες πολέμου, αφού θα παραβίαζαν κατάφωρα τις Συνθήκες της Γενεύης εκτελώντας αμάχους.

Νομίζουμε ότι το επιχείρημα του συγγραφέα είναι απολύτως φορμαλιστικό. *Πρώτα, απ' όλα πραγματοποιεί μία αφαιρετική ταύτιση του κανονιστικού με το πραγματικό της διεξαγωγής του πολέμου*. Πράγματι, η Αριστερά υπερασπίζεται μαζί με όλες τις δημοκρατικές και ανθρωπιστικές αξίες τη δυνατότητα να τηρούνται οι κανόνες του πολέμου, να μην σφαγιάζονται άμαχοι κ.λπ. Και τις προτάσσει ως δικές της αξίες. Όμως, αν δεν εθελοτυφλούμε, θα έπρεπε να έχουμε κατανοήσει ότι οι σύγχρονες ένοπλες συγκρούσεις κατατείνουν όλο και περισσότερο προς την μορφή του «ολοκληρωτικού πολέμου»² –κάτι που πάντως δέχεται και ο Η.Ι. (σελ. 158). Ενός πολέμου κινητοποίησης (“*Mobilmachung*”) του συνόλου των κοινωνιών, χωρίς μετόπισθεν και άρα με πλήρως σχετικοποιημένη την διάκριση μαχητών και αμάχων: οι ενδογιουγκοσλαβικές έριδες, ο ιμπεριαλιστικός πόλεμος κατά της Γιουγκοσλαβίας το 1999, κατά του Αφγανιστάν το 2001 και του Ιράκ το 2003 δείχνουν του λόγου το αληθές. Ιδίως η μορφή του *εναερίου πολέμου* –όπως είχε επισημανθεί από στοχα-

στές ήδη των πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα, όπως ο C. Schmitt – αποτελεί καίρια όψη του ολοκληρωτικού πολέμου και της κάμψης των εγγυήσεων της Γενεύης.

Αλλά και στις συνθήκες της «ομαλότητας» και της ειρήνης δεν είναι διόλου δεδομένο ότι οι φορείς του κρατικού μονοπωλίου βίας σέβονται τους κανόνες στην διάρκεια των βίαιων συγκρούσεων. Αντίθετα μάλιστα, το κρατικό μονοπώλιο βίας στηρίζεται ακριβώς πάνω στην διασφαλισμένη και θωρακισμένη δυνατότητα των κρατικών οργάνων να μπορούν να ασκήσουν καταναγκασμό (από την σύλληψη έως οριακά και την προσβολή της σωματικής ακεραιότητας - θανάτωση) πάνω σε άτομα που δεν φέρουν όπλα και άρα έχουν περιορισμένη ικανότητα αποτελεσματικής αντίστασης. Όταν το μονοπώλιο αυτό αμφισβητείται μαζικά, έχουμε συνθήκες εμφυλίου πολέμου. Άρα, η ειρήνευση στην καπιταλιστική κοινωνία δεν είναι διόλου ασύμβατη με την άσκηση υλικής βίας και μάλιστα βίας επί αμάχων. Βεβαίως, δεν φθάνει κανείς να χαρακτηρίσει αυτήν την κατάσταση ως «πόλεμο» με την στενότερη έννοια. Όμως και η «ειρήνη» έχει τους νεκρούς της και τα θύματά της από την πλευρά των εργαζομένων και των κοινωνικών κινημάτων: μετανάστες και πρόσφυγες στα σύνορα, εργαζόμενους τραυματισμένους ή και σκοτωμένους στις διαδηλώσεις (στην Ελλάδα πολλά τα παραδείγματα: ο Κουμής, η Κανελλοπούλου, η Βασιλακοπούλου, ο Καλτέζας και τόσοι άλλοι), απεργούς με εξοντωτικές απολύσεις και φυλακίσεις κ.ά.. Όπως αναφέρει ο Μπρεχτ, υπάρχουν πολλοί τρόποι για να σκοτώσεις και δεν απαγορεύονται όλοι στην καπιταλιστική κοινωνία.

- Πριν προχωρήσουμε σημειώνουμε: το ότι ο Η.Ι. ψέγει το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το «ζήλο του να επιβεβαιώσει εκ νέου το μονοπώλιο της νόμιμης βίας» (σελ. 61) υποδηλώνει μόνο την αδυναμία του να αντιληφθεί το δομικό χαρακτήρα αυτού του μονοπωλίου. Αλλά αυτό το ζήτημα θα το αντιμετωπίσουμε στη συνέχεια.

Νομίζουμε ακόμη ότι ο «κοινωνικός πόλεμος», αν και δεν ταυτίζεται με τον διακρατικό ή τον ενδοκρατικό-εμφύλιο πόλεμο, αποτελεί μία *υπαρκτή κοινωνική και πολιτική μορφή* και όχι απλώς μία κατασκευή της τριτοδιεθνιστικής Αριστεράς του τύπου «*όλα είναι πόλεμος*» (σελ. 148). Υπάρχει ως μία ειδικότερη και οξύτερη εκδήλωση της πολιτικής ταξικής πάλης με έγτονο το στοιχείο της βίας και του κρατικού καταναγκασμού. Για *κοινωνικό πόλεμο* μπορεί να γίνει λόγος αφενός στη διάρκεια μιας οξείας πολιτικής κρίσης –η οποία μπορεί να μετεξελιχθεί σε επαναστατική κατάσταση ή σε αντεπαναστατική πολιτική διέξοδο– αφετέρου στη διάρκεια μιας μακροχρόνιας ιστορικής περιόδου όπου διεξάγεται μία επιθετική πρωτοβουλία είτε του κεφαλαίου είτε της εργασίας κατά του ταξικού αντιπάλου.

Οι μορφές και οι οργανώσεις αριστερής ένοπλης πάλης («η αριστερή τρομοκρατία») γεννήθηκαν συνήθως στις συνθήκες τέτοιων πολιτικών κρίσεων, και ως αποτέλεσμα της έκτασής τους. Στις συνθήκες αυτές μιας παρατεταμένης κρίσης εκπροσώπησης μεταξύ των αστικών κομμάτων και του κοινοβουλευτικού μηχανισμού και των κυρίαρχων τάξεων ως πολιτικής στρατηγικής, είναι σήνθηες να αναλαμβάνουν άμεσα καθήκοντα εκπροσώπησης οι κατασταλτικοί μηχανισμοί –η αστυνομία, ο στρατός, οι μυστικές υπηρεσίες. Έτσι συνέβη λ.χ. στην Ιταλία της «στρατηγικής της έντασης» αλλά πιο περιορισμένα και στη Γερμανία μετά τον γερμανικό Μάη του 1968. Στην πρώτη περίπτωση τέθηκε ζήτημα ανάσχεσης ενός ισχυρού και ανατρεπτικού εργατικού κινήματος, στη δεύτερη ανάσχεσης ενός σχετικά μαζικού νεολαιίστικου και κοινωνικού ριζοσπαστικού δυναμικού. Και στις δύο περιπτώ-

σεις ασκήθηκε μαζική και έντονη βία κατά των φορέων των κινημάτων. Στην Ιταλία αναπτύχθηκε μία εκτεταμένη παρακρατική δράση με κριό την κρατική τρομοκρατία σε συνεργασία με τις νεοφασιστικές ομάδες με αποτέλεσμα τις γνωστές «σφαγές του κράτους» αλλά και μία εντατική καταστολή σε βάρος της άκρας Αριστεράς. Χωρίς να αμφισβητείται ότι πολλές αριστερές συλλογικότητες είχαν αυτήν την περίοδο ένα ένοπλο επαναστατικό πρόγραμμα (το οποίο όμως βρισκόταν αρχικά σε ομολογία με τις διαθέσεις μαζικών σχετικά τμημάτων της εργασίας ιδίως στην Ιταλία), δεν μπορεί να αγνοηθεί μία βασική παράμετρος: *ότι την πρωτοβουλία της βίας και μάλιστα με άγριες μορφές είχαν οι κρατικές δυνάμεις και ότι οι πρώτες ένοπλες ομάδες της Αριστεράς συγκροτήθηκαν αρχικά ως милίτσιες κατά της κρατικής και παρακρατικής βίας*.³ Αυτή η κρατική δράση ήταν δράση γυμνής κατίσχυσης του κεφαλαίου και τρομοκράτησης της εργασίας σε συνθήκες πολιτικής κρίσης –έφθασε μάλιστα στην Ιταλία στα πρόθυρα του πραξικοπήματος. Η αντί-δράση των ενόπλων ομάδων είχε λοιπόν μία διάσταση *αμυντικής βίας* και μία διάσταση *επιθετικής προγραμματικής βίας* –προετοιμασίας των όρων για μία ένοπλη επανάσταση. Το ότι η δεύτερη διάσταση δεν ήταν ρεαλιστική (αυτό όμως το ξέρουμε από την ιστορική θέση του 2003 και όχι του 1970 ή του 1975) δεν αναιρεί την σημασία της πρώτης διάστασης, τόσο ως πραγματικής όσο και ως ηθικοπολιτικά νόμιμης σε μεγάλο βαθμό.

Πώς μπορεί λοιπόν όλη αυτή η κοινωνικά σύνθετη και πλούσια ιστορία –το εργαστήριο των βίαιων και των μη βίαιων προγραμμάτων του 1968– να εγκλωβίζεται στο σχήμα των επιγόνων του Στάλιν και της λενινιστικής αμοραλιστικής βίας; Αλήθεια, τίποτε δεν μεσολάβησε από την εποχή του Στάλιν ως το σήμερα της Αριστεράς; Και σε ποια μιλιταριστική απόκλιση της Αριστεράς μπορούμε να δούμε αυτήν την συνέχεια; Μιλιταριστικές αποκλίσεις με την έννοια της κυριαρχίας του στρατιωτικού στο πολιτικό υπήρξαν στην Αριστερά και στην αναρχία: από τον Νετσάγιεφ και ορισμένα αντάρτικα της Λατινικής Αμερικής, τον πραξικοπηματισμό του 1920 έως ορισμένα μορφώματα της Άπω Ανατολής –αμφίβολης αξίας– ή και ορισμένες εκδοχές των κινημάτων του 1968. Δεν χαρακτηρίσαν όμως τον κορμό της Αριστεράς, σοσιαλιστικής και κομμουνιστικής ή και ετερόδοξης κομμουνιστικής ακόμη. Για την επίσημη Αριστερά το βασικό ζήτημα υπήρξε όχι βεβαίως ο επαναστατικός πραξικοπηματισμός, –η «έφοδος»– αλλά η *προϊούσα εγκατάλειψη της όποιας επαναστατικής προοπτικής, ο οικονομισμός, η λογική του σταδιακού μετασχηματισμού του κράτους* –νοούμενου είτε ως εργαλείου (στη θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού) είτε ως σχέσης-συσχετισμού δύναμης (στην ευρωκομμουνιστική θεώρηση ή στην αριστερή σοσιαλδημοκρατική)⁴. Αυτή η βασική γραμμή αποτέλεσε την κύρια όψη της κρίσης της Αριστεράς αλλά και ευθύνεται εξ αντιδιαστολής για τις βιαστικές, αριστεριστικές ή και «πραξικοπηματικές» ακόμη όψεις μερίδων της άκρας Αριστεράς.

Επίσης, «κοινωνικός πόλεμος» υπάρχει και στο παρόν, στην περίοδο της παρατεταμένης καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης (από την δεκαετία του 1980 μέχρι σήμερα). Η συνεχής και αμείλικτη κατάργηση των εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων στις ΗΠΑ και την Ε.Ε., η αποδυνάμωση των συνδικάτων και της Αριστεράς, η επιβολή στην εργατική τάξη της ακύρωσής της ως «αυτονόητου», η ανάπτυξη αυταρχικών κρατικών τάσεων αποτελούν μία καθημερινότητα «πολεμική». Αυτό που για το συλλογικό κεφάλαιο είναι προφανές, για την Αριστερά δεν μπορεί να είναι ταμπού.⁵

Ο «κοινωνικός πόλεμος» με την έννοια της πλήρους κοινωνικής εξουδετέρωσης της μισθωτής εργασίας και της άρσης όλων των ιστορικών συμβολαίων έχει φορείς, δεν είναι απρόσωπος, οργανώνεται από ένα πλέγμα δυνάμεων, θεσμών και μηχανισμών, οι οποίοι σε τελική ανάλυση εξειδικεύονται από πρόσωπα με σάρκα και οστά και όχι από κάποιες αφηρημένες... ιστορικές τάσεις (βλ. σχετικά στη συνέχεια). Η χρήση του πολέμου ως «μεταφορά» από τον διακρατικό πόλεμο συμβαδίζει σαφώς με *πραγματικές πολεμικές λειτουργίες*: επικοινωνιακή πολιτική, καταστολή των «απειθαρχών», πλαγιοκόπηση των αδύναμων τμημάτων του αντιπάλου, «μεταμορφική» απορρόφηση των αριστερών διανοουμένων και ένταξή τους σε θεσμούς κοινωνικής ειρήνευσης, ενορχήστρωση ευέλκτων συμμαχιών περικύκλωσης αλλά και διαρκής «αντιτρομοκρατικός» αγώνας με ένοπλα μέσα. Οι κορυφές του κράτους έχουν πλήρη επίγνωση αυτής της «πολεμικής» πραγματικότητας, πράγμα που εκδηλώνεται άλλωστε και με την *διαρκή ενίσχυση των μηχανισμών «έκτακτης ανάγκης» μέσα στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα*. Άρα, αναλαμβάνουν σαφώς και συνειδητά τους κινδύνους και τα ρίσκα αυτής της συνθήκης, ακόμη και τα βίαια ρίσκα¹ –αυτό φαίνεται ιδίως στις Η.Π.Α., όπου οι μελέτες του Μ. Davis (*Πέρα από το Blade Runner, City of Quartz*, κ.ά.) έχουν καταδείξει την ισχυρή τάση για ανάπτυξη συστημάτων ασφαλείας και την «μουνγκεροποίηση» των συνοικιών των ευπόρων στο Λος Άντζελες και αλλού. Φαίνεται λοιπόν ότι σε μία περίοδο όπου η διάκριση εξωτερικού και εσωτερικού εχθρού εκλείπει (η ενοποιός ουσία της «τρομοκρατίας») η «μεταφορά» του πολέμου τείνει συνεχώς να παίρνει κυριολεκτικές σημασίες και περιεχόμενα. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι *ανά πάσα στιγμή η Αριστερά πρέπει να «τουφεκίζει» τους ηγέτες του κεφαλαίου*. Άλλο τόσο όμως δεν σημαίνει ότι αυτοί είναι *βασικά ιδιώτες, ανυποψίαστοι και ειρηνικοί άμαχοι*. Είναι «άμαχοι» –ενδεικτικά– όσοι συνυπέγραψαν τον αεροπορικό βομβαρδισμό χιλιάδων πολιτών για τα κράτη που βομβαρδίστηκαν; Και αν αυτά απαντήσουν με τις μεθόδους της «τρομοκρατίας» θα biasθούν κάποιοι νουνεχείς αριστεροί να τους καταγγείλουν για μη τήρηση των συνθηκών της Γενεύης; Ας θυμηθούμε άλλωστε εδώ ότι οι συνθήκες της Γενεύης θεσπίστηκαν για να ορίζουν τον πόλεμο μεταξύ των «πολιτισμένων» βασικά εθνών. Είναι κοινό μυστικό ότι ποτέ δεν ισχυσαν έναντι των «τριτοκοσμικών αγρίων».²

1.5. Περί εμπολέμων συνέχεια: άτομα και κοινωνικές σχέσεις

Υπάρχει έτσι και μία άλλη διάσταση –αυτή των ατομικών κεφαλαιοκρατών ως «μορφών εκδήλωσης», ως “Charaktermasken” του κεφαλαίου. Ο Η.Ι. ανατρέχοντας στο *Κεφάλαιο* επιχειρεί να αντλήσει επιχείρημα υπέρ της δομικής και όχι προσωποκεντρικής θεώρησης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.

Συγκεκριμένα, αναφέρει ο συγγραφέας: «Τα άτομα είναι φορείς που συγκεντρώνουν και γι’ αυτό προσωποποιούν μία σειρά (εν γένει συμβατών μεταξύ τους) μορφών πρακτικής. Τα πρόσωπα δεν υπάρχουν παρά μόνο ως ενότητες ατομικών ή συλλογικών μορφών πρακτικής που στην πραγματικότητα είναι διάχυτες μέσα στην κοινωνία και συγκεντρώνονται από ένα φορέα που τις προσωποποιεί. Έτσι ακριβώς αντιλαμβάνεται ο Καρλ Μαρξ και τις κοινωνικές τάξεις, τα πολιτικά κόμματα, την κοινωνία συνολικά και το κράτος: ένα πολιτικό κόμμα, μία πολιτική οργάνωση δεν ορίζεται ως ένα σύνολο ατόμων» (σελ. 134).

Και ακόμα γράφει: «Η απομάκρυνση ενός ατόμου από τη θέση που κατέχει (και από την οποία ασκεί τον ρόλο, τις μορφές πρακτικής που της αντιστοιχούν) αφήνει άθικτες τις σχέσεις που τη συγκροτούν. Δεν μπορούμε να πυροβολήσουμε ούτε ένα σύστημα σχέσεων ούτε ένα σύστημα κοινωνικής πρακτικής ούτε τους ρόλους ούτε τις ιδέες και τους συμβολισμούς που τους συνοδεύουν, γιατί όλα αυτά έχουν δική τους ξεχωριστή και αυτόνομη ζωή, που δεν εξαρτάται από τα άτομα. Το σύμβολο φέρει τον άνθρωπο και όχι αντίστροφα» (σελ. 146-147).

Η τοποθέτηση του Η.Ι. έχει μία θετική διάσταση και μία αρνητική. Πράγματι, η αντιπαράθεση της «δομικής» εκδοχής ανάλυσης που μας προτείνει ο «γαλλικός» Μαξισμός (του ρεύματος Αλτουσέρ-Πουλαντζά) έναντι των εργαλειακών (είτε αυτών του σοβιετικού μαρξισμού και του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού είτε των λειτουργιστικών, όπως του Ρ. Μίλμπαντ)³ ανέδειξε με δημιουργικό τρόπο την αυτόνομη και αυτοτελή οργάνωση της αστικής εξουσίας σε σχέση με τα πρόσωπα-φορείς που την ασκούν. Τα πρόσωπα αυτά καταλαμβάνουν συγκεκριμένες θέσεις του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας και της κρατικής ιεραρχίας και επιτελούν (φέρουν) συγκεκριμένες κοινωνικές και ταξικές λειτουργίες τόσο διεύθυνσης της καπιταλιστικής παραγωγής (ιδίως μάλιστα από την στιγμή που η οικονομική κυριότητα τείνει να διαχωριστεί στον αναπτυγμένο καπιταλισμό από τις λειτουργίες διεύθυνσης) όσο και διεύθυνσης της αναπαραγωγής και της κρατικής οργάνωσης της κοινωνίας γενικότερα. Οι θέσεις και οι λειτουργίες ασκούνται από τα πρόσωπα αλλά δεν εξαρτώνται από αυτά: θα υπήρχαν και θα αναπαράγονταν ακόμη και αν άλλα πρόσωπα κατελάμβαναν αυτές. Άρα, τα κοινωνικά κινήματα δεν επιδιώκουν απλώς μία αντικατάσταση των ατομικών φορέων των θέσεων από κάποιους άλλους φορείς (π.χ. η παραδοσιακή Αριστερά ιστορικά έθεσε κατ' επανάληψη μία λογική άσκησης των ιδίων κρατικών λειτουργιών από ένα άλλο πολιτικό προσωπικό, μία «προοδευτική-δημοκρατική» κυβέρνηση, η οποία θα πραγματοποιούσε μία μακρά πορεία διαμέσου των κρατικών θεσμών κ.λπ.).

Όμως αυτή η ορθή προσέγγιση της ανάγκης να στραφούμε κατά των δομικών χαρακτηριστικών του αστικού κράτους δεν αντιδιαστέλλεται με τα πρόσωπα που τα ενσαρκώνουν και τα υλοποιούν σε μία ιστορική στιγμή ή περίοδο.

Γράφει ο Μαξ: «η σχέση κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας καθορίζει όλο τον χαρακτήρα του τρόπου παραγωγής [του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής]. Οι κύριοι παράγοντες αυτού του ίδιου του τρόπου παραγωγής, ο κεφαλαιοκράτης και ο μισθωτός εργάτης, είναι σαν τέτοιοι απλώς ενσαρκώσεις, προσωποποιήσεις κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας, είναι καθορισμένοι κοινωνικοί χαρακτήρες, που εγγράφονται στα άτομα το κοινωνικό προτσές παραγωγής, είναι προϊόντα αυτών των καθορισμένων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής.»⁴

Όταν ο Μαξ θεωρεί τον κεφαλαιοκράτη (όπως και το μισθωτό εργάτη) ενσάρκωση - προσωποποίηση της κοινωνικής σχέσης του κεφαλαίου (και της μισθωτής εργασίας αντίστοιχα) και καθορισμένο κοινωνικό χαρακτήρα - προϊόν των καθορισμένων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, υποδηλώνει -πέραν άλλων- ότι στον κόσμο των πραγματικών -απτών- φαινομένων ο ατομικός κεφαλαιοκράτης είναι η μορφή εκδήλωσης της κεφαλαιακής σχέσης (όπως ο ατομικός μισθωτός εργάτης η μορφή εκδήλωσης της μισθωτής εργασίας). Ο ατομικός κεφαλαιοκράτης επομένως ως τέτοιος -δηλαδή ως κεφαλαιοκράτης, ή εκ της ιδιότητάς του ως φορέας της σχέσης κεφαλαίου, και όχι ως ατομικό ανθρώπινο υπο-

κείμενο– εκπροσωπεί στον κόσμο των πραγματικών φαινομένων την κεφαλαιακή σχέση. Συνακόλουθα, ο ατομικός εργάτης ως τέτοιος –δηλαδή ως μισθωτός εργάτης, ή εκ της ιδιότητάς του ως φορέας της σχέσης μισθωτής εργασίας, και όχι ως ατομικό ανθρώπινο υποκείμενο– εκπροσωπεί στον κόσμο των πραγματικών φαινομένων τη μισθωτή εργασία. Ο Η.Ι. βλέπει –ορθά– την κρυμμένη ουσία (αιτιακό καθορισμό), ήτοι την ταξική σχέση, αλλά αρνείται να προχωρήσει στο επόμενο αναγκαίο βήμα που είναι η μορφή εμφάνισής της. Υπό αυτήν την έννοια ταυτίζει αιτιακό καθορισμό και μορφή εμφάνισης (μέσω της εξαφάνισης της δεύτερης), φτάνοντας έτσι στην παραδοξολογία –που θα συναντήσουμε και στη συνέχεια στο ζήτημα του κράτους– να τα κάνει όλα... αόρατα και έτσι απρόσβλητα.

Μιλώντας –για την οικονομία της συζήτησης– στο επίπεδο του («καθαρού») καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η σύγκρουση άρα κεφαλαίου – μισθωτής εργασίας υλοποιείται αναγκαστικά μέσω της σύγκρουσης των ατομικών υποκειμένων φορέων των κοινωνικών σχέσεων. Το αν η σύγκρουση των δρώντων παραγόντων της (καπιταλιστικής) παραγωγής (κεφαλαιοκράτη – μισθωτού εργάτη) γίνεται αντιληπτή απ’ αυτά τα δρώντα υποκείμενα ως ταξική σύγκρουση ή ως ατομική σύγκρουση έχει να κάνει με το επίπεδο της ταξικής πάλης.

Γράφει σχετικά επ’ αυτού του τελευταίου ο Πουλαντζάς: «Αν λοιπόν εξετάσουμε... την ταξική οικονομική πάλη, τις οικονομικές κοινωνικές σχέσεις του ΚΤΠ, διαπιστώνουμε ένα βασικό και πρωτότυπο χαρακτηριστικό που θα το ονομάσω από δω και εμπρός ‘αποτελεσμα απομόνωσης’. Συνίσταται στο ότι οι νομικές και ιδεολογικές δομές, που καθορίζονται σε τελευταία ανάλυση από τη δομή της διαδικασίας εργασίας, και αποκαθιστούν, στο επίπεδό τους, τους δρώντες παράγοντες, τους κατανεμημένους σε κοινωνικές τάξεις, σε νομικά και ιδεολογικά ‘υποκείμενα’, έχουν σαν αποτέλεσμα στην ταξική οικονομική πάλη, να συσκοτίζονται κατά ένα ιδιαίτερο τρόπο στους δρώντες παράγοντες οι σχέσεις τους σαν ταξικές σχέσεις. Τις οικονομικές κοινωνικές σχέσεις πραγματικά τις ζουν τα υποστηρίγματα με τον τρόπο ενός ειδικού διαμερισμού και μιας ειδικής ατομικοποίησης.... [Α]υτό το αποτέλεσμα απομόνωσης... έχει μια κεφαλαιώδη σημασία, κυρίως επειδή συσκοτίζει στους δρώντες παράγοντες της παραγωγής τις ταξικές τους σχέσεις μέσα στην οικονομική τους πάλη.... Εξαιτίας αχρηβώς των αποτελεσμάτων του νομικού και ιδεολογικού στοιχείου πάνω στις οικονομικές κοινωνικές σχέσεις, πάνω στην οικονομική πάλη, είναι που [οι δρώντες παράγοντες της παραγωγής] αυτήν την τελευταία δεν την ζουν σαν πάλη των τάξεων.»⁵

Από τα παραπάνω προκύπτει λοιπόν ότι, αντίθετα με όσα υποστηρίζει ο Η.Ι., οι ταξικές σχέσεις (μιλώντας πάντα στο επίπεδο του τρόπου παραγωγής) αναγκαστικά εκδηλώνονται ως σχέσεις των δρώντων παραγόντων της παραγωγής (με επίγνωση ή μη του ταξικού συγκρουσιακού τους χαρακτήρα απ’ αυτούς), επακόλουθα και η όποια πολιτική πρακτική που στοχεύει ενάντια στις αστικές κοινωνικές σχέσεις αναγκαστικά εκδηλώνεται και στις μορφές εμφάνισής τους, και σε ό,τι εδώ συζητάμε ενάντια στον ατομικό (συγκεκριμένο) κεφαλαιοκράτη (ατομικό και συγκεκριμένο με την έννοια που ο Πουλαντζάς μας έδειξε)⁶.

Κατά συνέπεια, η λογική του Η.Ι. ότι δεν μπορούμε να πλήξουμε ένα σύστημα σχέσεων κ.λπ. συγκρουόμενοι με τους ενεργούς φορείς του βρίσκεται στο κενό. (Και λέμε πλήξουμε –αντικαθιστώντας το «πυροβολήσουμε» του Η.Ι.– γιατί πιστεύουμε η προβληματική του δεν αφορά ειδικά την «τρομοκρατία» αλλά, κι αυτό είναι το σημαντικότερο, κάθε αριστερή ριζοσπαστική συγκρουσιακή πρακτική στη συγκυρία.)

Προφανώς –και με επίπεδο αναφοράς αυτό των ταξικών θέσεων–, ο Η.Ι. έχει δίκιο (βλ. και πιο πριν) όταν υποστηρίζει ότι η απομάκρυνση ενός ατόμου από τη θέση που κατέχει αφήνει άθικτες τις σχέσεις που τη συγκροτούν. Το ίδιο άθικτες αφήνει τις ταξικές θέσεις βέβαια μια απεργιακή νίκη των μισθωτών του τάδε κλάδου. (Το ίδιο τις αφήνει άθικτες επίσης μια σε «φιλολαϊκή» κατεύθυνση –κεϊνσιανού τύπου ας πούμε– αλλαγή της νεοφιλελεύθερης αστικής οικονομικής πολιτικής.) Αν αυτά –τα στοιχειωδώς αυτονόητα από την άποψη του Μαρξισμού– δεν τα είχαν αντιληφθεί οι «τρομοκράτες» –όπως υποστηρίζει τουλάχιστον ο Η.Ι.–, ή δεν τα αντιλαμβάνονται οι όποιοι άλλοι, είναι ένα άλλο ζήτημα.

Δεδομένων των παραπάνω:

Σε έναν συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό και σε μία ορισμένη συγκυρία η (αστική) ταξική πάλη δεν διεξάγεται γενικά και αφηρημένα από το αστικό κράτος και το κεφάλαιο. Η ταξική πάλη αστικού κράτους – κεφαλαίου διεξάγεται στην πολιτική σκηνή διαμέσου των κρατικών οργάνων, των κοινωνικών και πολιτικών εκπροσώπων των αστικών μερίδων, των εκπροσώπων των εργοδοτικών οργανώσεων, των κρατικών και πολιτικών αξιωματούχων. Διεξάγεται ακόμη στους τόπους εργασίας από τους ατομικούς κεφαλαιοκράτες, τους μάνατζερ, τους επιστάτες, τα μεσαία στελέχη κ.λπ., όλους δηλαδή τους φορείς των λειτουργιών του κεφαλαίου. Όλοι αυτοί οι φορείς δεν είναι απρόσωποι, είναι συγκεκριμένοι άνθρωποι με σάρκα και οστά. Το πώς θα τους αντιμετωπίσει η Αριστερά και το εργατικό κίνημα είναι ένα ζήτημα στρατηγικής και τακτικής (με διαπραγματεύσεις, με απεργίες, με την πάλη για πολιτικά δικαιώματα, με την άσκηση της μιας ή της άλλης μορφής βίας ή ανυπακοής), οι οποίες καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό και από την τακτική του αντιπάλου. Πλην όμως, σε κάθε περίπτωση οι εργαζόμενοι και τα κινήματα δεν έχουν μπροστά τους αφηρημένες δομές –έχουν την κυβέρνηση Σημίτη, τα ΜΑΤ, τους τεχνοκράτες, τον εργοδότη τους. Αν δεν αντιμετωπίσουν αυτά τα ιστορικά πρόσωπα και αυτές τις ατομικές εκφράσεις της εξουσίας (της κεφαλαιακής σχέσης) δεν μπορούν προφανώς να τροποποιήσουν ή να ανατρέψουν καμία δομική σχέση.

Μάλιστα, αυτό που συχνά επιδιώκουν οι φορείς των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας δεν είναι η «προσωποποίηση» της εξουσίας (π.χ. με την προβολή κάποιων ως αποδιοπομπαίων τράγων) αλλά η «αποπροσωποποίησή» της: η σύνδεση κάποιων δεινών και προβλημάτων των εργαζομένων με τις δομές της οικονομίας (π.χ. οι «προβληματικές» δομές της ελληνικής οικονομίας στις συνθήκες ευρωπαϊκής σύγκλισης) ή της εξουσίας (π.χ. «πελαταιακές σχέσεις») βοηθά στην αποφόρτιση των ευκαίσθητων και στρατηγικών σημείων της κρατικής οργάνωσης (και άρα και των ατομικών φορέων τους) από την κοινωνική πίεση.

Άρα, το πρόβλημα στη στρατηγική των ενόπλων ομάδων από την οπτική τουλάχιστον της μαρξιστικής θεωρίας των κοινωνικών σχέσεων και του κράτους δεν έγκειται στην προσβολή των φορέων των καπιταλιστικών σχέσεων αντί για τις δομές –αυτή η απλούστευση δεν μας λείπει τίποτε περισσότερο από την προφανή κοινοτοπία του τύπου «χτυπώντας τα πρόσωπα δεν αλλάξεις το σύστημα». Έγκειται στην επιλογή του ύψιστου βαθμού προσβολής αυτών των προσώπων χωρίς να υπάρχουν πάντοτε όροι κινήματος, κοινωνικής και πολιτικής νομιμοποίησης και τροφοδότησης αυτών των ομάδων με το μαζικό κίνημα. Ο μιλιταρισμός και η αυτοτέλεια του τεχνικού-στρατιωτικού στοιχείου δεν υπήρξαν εξ αρχής τα ειδοποιά τους γνωρίσματα, τα οποία δόθηκαν θα ατέρρεαν αυτόματα από την άσκηση βίας κατά των ατομι-

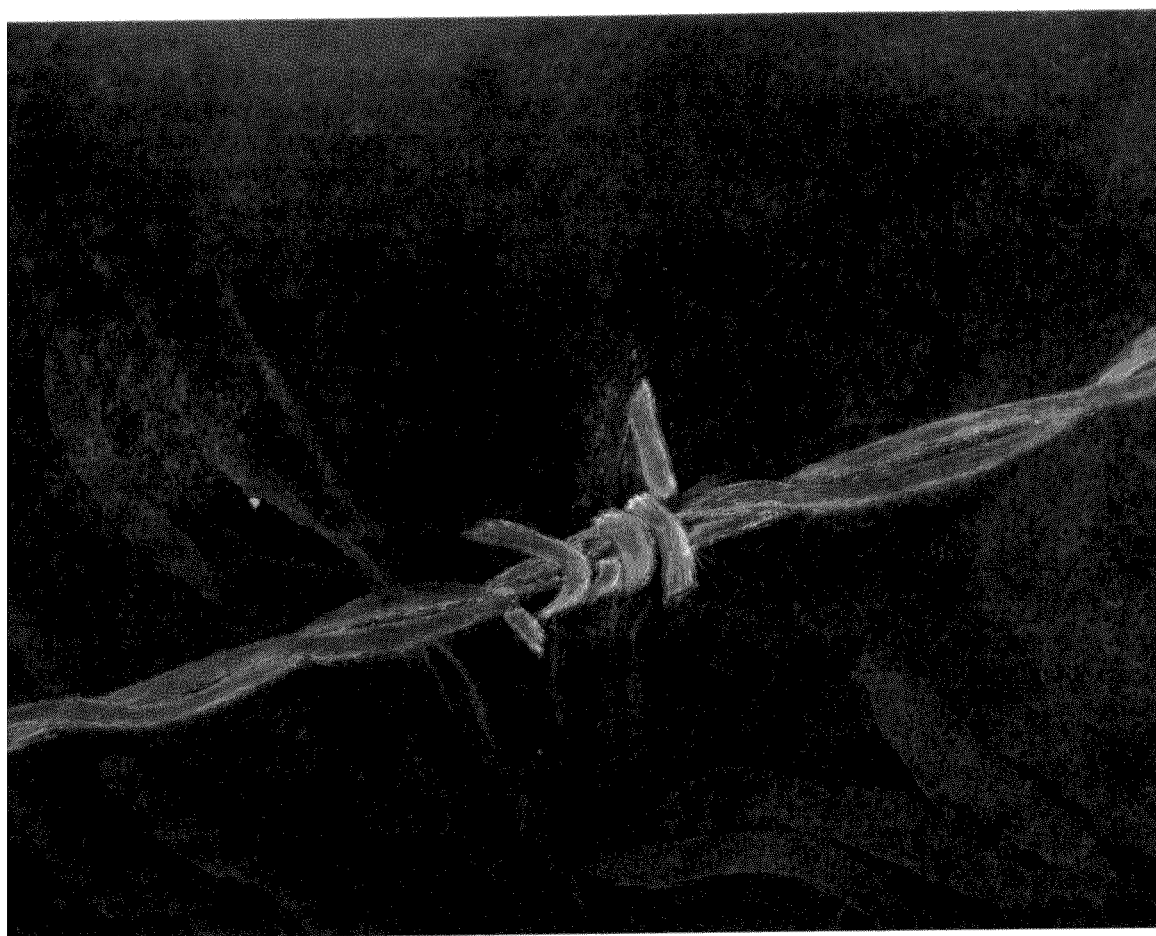
κών κεφαλαιοκρατών. *Ούτε είναι όλες οι μορφές βίας ταυτόσημες πολιτικά και κοινωνικά: άλλο πράγμα είναι η απαγωγή ή ο εξευτελισμός ενός εργοδότη (η δεύτερη μορφή ασκήθηκε άλλωστε και από μαζικά κινήματα, όπως στον Μάη του 1968) και άλλη η δολοφονία του.*

Το πρόβλημα επομένως στην κριτική Η.Ι. είναι ο *ανιστορικός* της χαρακτήρας, η αντικατάσταση της ιστορικά εστιασμένης κριτικής στο ένοπλο φαινόμενο από μία οπτική προβολής «οικουμενικών» και «πανανθρώπινων» αξιών, όπως η ζωή των αμάχων κεφαλαιοκρατών. Διότι πράγματι, η επίθεση κατά της ζωής κρατικών αξιωματούχων όταν αποσυνδέεται από τις ανάγκες και το επίπεδο ανάπτυξης των μαζικών κινήματων τείνει να εξελιχθεί σε μία ένοπλη προπαγάνδα ερήμην των μαζών και να προσλάβει, στον βαθμό που συντηρείται μακροχρόνια, πράγματι θεαματικά-μιλταριστικά χαρακτηριστικά μιας εκπροσώπησης ερήμην των ενδιαφερομένων (διαφορετικά θα μπορούσε να συμβαίνει μόνο σε μία επαναστατική κατάσταση ή πάντως σε μία οξεία πολιτική κρίση και στον βαθμό που η ένοπλη και η μαζική συνιστώσα θα αλληλοτροφοδοτούνταν, όπως π.χ. στα πρώτα χρόνια λειτουργίας των «Ερυθρών Ταξιαρχιών»). Αυτό το πρόβλημα το αντιμετώπισαν κάποια στιγμή όλες οι οργανώσεις του «αντάρτικου πόλης» –και ήταν το σημείο μη επιστροφής όπου η εξουσία κατάφερε να τις ετεροπροσδιορίσει ως «τρομοκρατικές». Όμως, αυτή η κριτική είναι *μία κριτική στρατηγικής και όχι μία κριτική αφηρημένης προστασίας της ζωής*. Η τελευταία προϋποθέτει μία ειδική ηθικοπολιτική θεώρηση για τη βία στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Στο τελευταίο σημείο θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Από την άλλη πλευρά, οι ατομικοί κεφαλαιοκράτες και αξιωματούχοι, στο βαθμό που λαμβάνουν «πολεμικές» αποφάσεις με σημαντικές συνέπειες για τους εργαζόμενους και την κοινωνία, εκτός από «εμπόλεμοι» με την έννοια της επιτελικής συμμετοχής τους στον «κοινωνικό πόλεμο» είναι και ηθικά υπεύθυνοι για την πορεία της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, για την εκμετάλλευση, τους πολέμους, την οικολογική καταστροφή του πλανήτη κ.λπ. *Μία θεώρηση, η οποία επιρρίπτει την ευθύνη στις δομές γενικά, καταλήγει να λειτουργεί απολογητικά για την ύπαρξη υλικών ευθυνών στα πρόσωπα αυτά*. Έτσι, όμως λειτουργεί απολογητικά (και αναπαγωγικά) και για τις ίδιες τις δομικές σχέσεις, αφού αυτές δεν μπορούν παρά να προσωποποιούνται σε κάθε συγκυρία. Αυτά τα στοιχειώδη τελούσαν σε πλήρη γνώση των κλασικών του Μαρξισμού: δεν είναι τυχαία η οξεία αντιδικία των Μαρξ και Ένγκελς με τους πολιτικούς και στρατιωτικούς ηγέτες της βιλεμινικής Γερμανίας ή της Βρετανίας ή με τον Λουδοβίκο-Βοναπάρτη, ή η οξεία αντιδικία του Λένιν με τους ρώσους αστούς πολιτικούς και τους μενσεβίκους, του Γκράμσι με τους ιταλούς πολιτικούς και διανοούμενους όπως ο Τζεντίλε, ο Κρότσε κ.ά. Κανείς τους δεν παραμέλησε το καθήκον της προσωπικής αντιπαράθεσης, η οποία συχνά ήταν οξύτερη και από αυτήν ακόμη την κριτική των όπλων. Διαφορετικά –όπως και οι ναζί στη δίκη της Νυρεμβέργης– οι αξιωματούχοι του συστήματος μπορούν αέναα να επιρρίπτονται τις ευθύνες σε ένα *απρόσωπο καφκικό σύστημα ιεραρχικών προσταγών και ρόλων*.

Σημειώσεις

1. Βλ. ενδεικτικά σε W. Laquer, *Der Terrorismus*, Kronberg 1977, W. Grant *Political Terrorism*, Cambridge 1982, Κ. Μανωλοπούλου-Βαρβιτσιώτη, «Η τρομοκρατία και τα διεθνή μέτρα για την αντιμετώπισή της», σε *Ποινικά Χρονικά* 1981 σελ 513 κ.ε., Μ. Μπόση *Γύρω από την έννοια της τρομοκρατίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000, κ.ά.
2. Για την έννοια του «ολοκληρωτικού πολέμου» βλ. αναλυτικά σε Π. Κονδύλη, *Θεωρία του Πολέμου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1998.
3. Βλ. σε P. Moroni - I. G. Rote Fabrik, *Μιλώντας για τον ένοπλο αγώνα*, εκδ. Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2002, Μπ. Μπάουμαν, *Ετσι άρχισαν όλα*, εκδ. Ελεύθερος Τύπος 1988, Ζ. Π. Σαρτρ - Α. Σβάρτσερ, Ντ. Κον Μπεντίτ κ.ά. *Γερμανία - από την ΡΑΦ στους Πράσινους*, εκδ. Κομμούνια, Αθήνα 1983. Και ο Τ. Νέγκρι στην πρόσφατη βιογραφία του (*Η ζωή μου-από το Α ως το Ω*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2003), επιβεβαιώνει αυτήν την όψη της αρχικά αμυντικής ένοπλης βίας στην Ιταλία.
4. Άλλωστε, αυτήν την πραγματικότητα είχε επιστημονήσει ο ίδιος ο Η.Ι. σε παλαιότερα δοκίμιά του (π.χ. στο *Για την αντικαπιταλιστική έξοδο από την κρίση*, εκδ. Αξίως-Βάστερ, Θεσσαλονίκη 1987), όπου εντόπιζε την αποδοχή της υλικότητας των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και εξουσίας από την παραδοσιακή Αριστερά και τα ΚΚ χάρη στον οικονομισμό τους. Για το ότι πάντως ο σταλινισμός μετά την «καταστροφίστικη» φάση της Τρίτης Περιόδου (μεταξύ του 6ου και του 7ου Συνεδρίου της Γ' Διεθνούς, 1928-1935 -όπου όντως εντοπίζονται στοιχεία μιας γραμμής «εφόδου») έβαλε με την στρατηγική των λαϊκών μετώπων τις βάσεις όχι για μία στρατηγική «εφόδου» αλλά για μία στρατηγική κυβερνητισμού και συμφιλίωσης των ΚΚ με τους θεσμούς της αστικής δημοκρατίας υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Βλ. σε Ν. Πουλαντζά «Γύρω από το ζήτημα των συμμαχιών» σε *Αγώνα για την κομμουνιστική ανανέωση* τ. 7/1979. Του ίδιου *Φασισμός και δικτατορία*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1975. Σχετικά και Ν. Πουλαντζάς στο Ν. Πουλαντζάς, Ρ. Μίλμπαντ, Ζ. Π. Φάν, *Προβλήματα του κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1977, Φ. Κλαουντίν, *Η κρίση του παγκόσμιου ΚΚ*, τόμος Α', εκδ. Γράμματα 1981, αλλά και την περιεκτική τοποθέτηση του ιταλού μαρξιστή Ρ. Παντσιέρι από την δεκαετία του 1950, κατά την οποία ο Στάλιν ανέλαβε να συμφιλιώσει τα ΚΚ με την σημαία της αστικής δημοκρατίας (σε Ρ. Παντσιέρι, Τ. Νέγκρι, Μ. Τρόντι, *Νεοκαπιταλισμός και επαναστατικό κίνημα*, εκδ. Κομμούνια Αθήνα 1983). Έντονη κριτική στα «λαϊκά μέτωπα» από τα αριστερά έχει ασκήσει στην εποχή του και ο Λ. Τρότσκι και το τροτσκιστικό ρεύμα διαχρονικά. (Βλ. και σε Ε. Μαντέλ *Κριτική του ευρωκομμουνισμού*, εκδ. Λιβάνης, Αθήνα 1982). Η γραμμή των «λαϊκών μετώπων» και της «εθνικής ενότητας» δεν οδήγησε σε «εφόδους» αλλά σε διαδοχικές οπισθοχωρήσεις, στην πανωλεθρία της ισπανικής επανάστασης, του ΕΑΜικού κινήματος, στην απώλεια των επαναστατικών ευκαιριών σε Γαλλία και Ιταλία μετά το 1944 κ.α. Πώς λοιπόν τεκμηριώνεται η περιφημη ευρωκομμουνιστική γραμμή ότι η γραμμή του Στάλιν και των επιγόνων του ήταν η «εφόδος», όταν οι επαναστάσεις που νίκησαν (η κινεζική, η γιουγκοσλάβικη, η βιετναμέζικη, επί Χρουστσόφ η κουβανέζικη) ήταν αυτές που διέρρηξαν τον καθοδηγητικό δεσμό με την γραμμή της ΕΣΣΔ και μάλιστα στην εποχή ακόμη του «συνεπούς» Στάλιν και όχι μόνο στην εποχή των «ρεβιζιονιστών» επιγόνων του;
5. Ο ίδιος ο Η.Ι. έχει χρησιμοποιήσει σε παλαιότερα τεύχη των *Θέσεων* εκτεταμένα τη «μεταφορά» του «πολέμου» για να περιγράψει τις στρατηγικές της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης.
6. Όπως πολύ σωστά επισήμανε ο Φ. Τερζάκης στην *Εποχή* της 9-11-2002 («Περί 'δημοκρατικής νομιμότητας' και 'τρομοκρατίας'»).
7. Όπως γλαφυρά μας θυμίζει κάθε τόσο ο Ν. Chomsky.
8. Αναλυτικά σε Ν. Πουλαντζά στο *Προβλήματα του κράτους και του φασιστικού φαινομένου*, όπ.π.
9. Κ. Μαφές, *Το Κεφάλαιο*, Τόμος Τρίτος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σελ. 1080.
10. Ν. Α. Πουλαντζάς, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, Τόμος Α', εκδ. Θεμέλιο Αθήνα 1982, σελ. 179-181.
11. Ν. Α. Πουλαντζάς, *Οι Κοινωνικές Τάξεις στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*, εκδ. Θεμέλιο Αθήνα 1982.

Μαρία Κοκκίνου, Ορόσημο, 2000